

4. Social'na robota v Ukraïni: navch. posib. / I.D. Zvereva, O.V. Bezpal'ko, O.Ja. Harchenko ta in.; za zag. red.: I.D. Zverevoi, G.M. Laktionovoi.– K.: Centr navchal'noi literaturi, 2004, 256 s.

5. Savic'ka V. V. Analiz problemi pidgotovki majbutnih social'nih pracivnikiv do praktichnoi profesijnoi dijal'nosti / V.V. Savic'ka // Zbirnik naukovih prac' Nacional'noi akademii Derzhavnoi prikordonnoi sluzhbi Ukraïni, 2014.– № 1(70). – S. 136-146.

Відомості про автора

Расвська Яна Миколаївна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Raievska, Yana Mykolaivna, PhD in Psychology, Senior Lecturer of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Faculty of Correctional and Social Pedagogy and Psychology, Ivan Ohienko State University in Kamianets-Podilskiy, Ukraine

E-mail: raewskaya@ukr.net

УДК 159.95

Ткач Б. М.

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ПОСТРАЖДАЛИХ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Ткач Б.М. Особливості часової перспективи постраждалих учасників антитерористичної операції. *Стаття присвячена висвітленню особливостей часової перспективи постраждалих учасників антитерористичної операції в Україні. Розглянуто людське розуміння феномену часу. Розкрито три рівні організації психологічного часу: психофізіологічний, особистісний і соціальний. Проаналізовано мозкові механізми хроноперцепції, хронометрії та усвідомлення часу. Висвітлено спотворення сприйняття часу в нормі та при патології. Розкрито вікові та гендерні особливості сприйняття часу. Досліджено причини відсутності у*

ветеранів моделі майбутнього в мирному житті. Показано нейропсихологічні механізми порушення часової перспективи у ветеранів. Запропоновано напрями подальшого вдосконалення ресоціалізації ветеранів у суспільство.

Ключові слова: *перцепція часу, посттравматичні стресові стани, мозкові дисфункції, біоритмологія, нейропсихологія.*

Ткач Б.Н. Особенности временной перспективы у пострадавших в антитеррористической операции. *Статья посвящена рассмотрению особенностей временной перспективы пострадавших участников антитеррористической операции в Украине. Рассмотрено человеческое понимание феномена времени. Раскрыты три уровня организации психологического времени: психофизиологический, личностный и социальный. Произведён анализ мозговых механизмов хроноперцепции, хронометрии и осознания времени. Освещены искажение восприятия времени в норме и при патологии. Раскрыто возрастные и гендерные особенности восприятия времени. Исследованы причины отсутствия у ветеранов модели будущего в мирной жизни. Показано нейропсихологические механизмы нарушения временной перспективы у ветеранов. Предложено направления дальнейшего совершенствования ресоциализации ветеранов в общество.*

Ключевые слова: *перцепция времени, посттравматические стрессовые состояния, мозговые дисфункции, биоритмология, нейропсихология.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Внаслідок збройного конфлікту на сході України виникла гостра потреба в ресоціалізації постраждалих осіб з посттравматичними розладами в суспільство. Як свідчить історія, невіршення зараз психологічних проблем у ветеранів неодмінно призведуть згодом до епідемії девіантної поведінки та антисоціальних настроїв у суспільстві. Одним з етапів ресоціалізації осіб, психіка яких була змінена відповідно до умов війни, є створення моделі майбутнього в мирному житті. Власний досвід показав, що

саме відсутність цієї моделі майбутнього нівелює ефективність клініко-психологічної інтервенції у ветеранів. Невідомим є які саме порушення мозкової організації призводять до цього, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. З особистої волонтерської діяльності пов'язаної з нейропсихологічною реабілітацією учасників АТО та їхніх сімей, а також з фахової літератури відомо про психологічні наслідки війни, про відсутність у ветеранів моделі майбутнього в мирному житті, про страх повернутися у суспільство, про несприйняття ветеранами девіацій та лицемірства у суспільстві, про «замикання» сам-на-сам із своїми психологічними переживаннями тілесних вад набутих на війні та наслідками посттравматичних розладів, про суїцидальну поведінку тощо.

Зараз здійснюється колосальна робота вітчизняними психологами з реабілітації і ресоціалізації ветеранів добровольчих формувань та воїнів Збройних сил України. Проте в комплексі психологічної реабілітації воїнів та довготерміновим психологічним наслідкам війни ще не було приділено належної уваги такій проблемі як «часова перспектива ветеранів». Відповідно, вона потребує подальшого вивчення.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. При стандартному клінічному інтерв'ю завше присутні питання для оцінки орієнтації досліджуваного в часовій системі координат і здійснюється вона на основі опитування: «Який сьогодні день? Яка дата (число, місяць, рік)? Котра година? (не дивлячись на годинник), Скільки тривало обстеження?». Для виявлення загальної дезорієнтацію в часі при порушенні свідомості різної етіології цих питань та спостережень достатньо. Для виявлення порушень правильної оцінки коротких (секунди, хвилини) інтервалів/моментів, що виникає у стресовій ситуації, при

інтоксикації, а також при локальних ураженнях здебільшого правої скроневої ділянки мозку і пов'язане з розладами слухового гнозису (аритмія) використовують нейропсихологічні проби на відтворення часових інтервалів з збільшенням та зменшенням тривалості вдвічі. Порушення правильної послідовності відтворення подій досліджуваним при виконанні нейропсихологічних тестів спонукатиме нас задуматися, якщо присутня дезорієнтація в просторі, про ураженні тім'яної ділянки мозку. Втрата здатності планування діяльності в часі характерна для дисфункції чолової кори мозку. Вище згадане дозволяє побачити грубу мозкову патологію, але для виявлення тонких порушень мозкових механізмів перцепції та розуміння феномену часу цього не достатньо. Тому необхідно більше вивчити механізми порушення хроноперцепції, хронометрії та розуміння феномену часу, що дозволить виявити причину порушення формування у ветеранів моделі майбутнього в мирному житті.

Метою статті є вивчення нейропсихологічних механізмів часової перспективи у постраждалих учасників антитерористичної операції.

Завдання: розглянути людське розуміння феномену часу; висвітлити особливості психологічного часу; описати мозкові механізми хроноперцепції, хронометрії та усвідомлення часу; дослідити причини відсутності у ветеранів моделі майбутнього в мирному житті; показати перспективи подальшого удосконалення ресоціалізації ветеранів у суспільство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізаторні системи людського організму відображають деякі параметри простору, зокрема розташування предметів та послідовність змін. У людському організмі не існує аналізаторної системи, яка б сприймала об'єктивний час як атрибут матерії. Власне комплекс сенсорних, перцептивних, гностичних та когнітивних процесів створюють ряд психічних феноменів, починаючи від хроноперцепції, яку ми називаємо

«відображенням часу»/«адаптацією до часу», аж до абстракції часу, яку називаємо «квазічасом». У такий спосіб у людини формується єдине просторово-часове розуміння Світу і це розуміння є вродженим, яке в процесі онтогенезу ускладнюється. Серед усіх аналізаторних систем найбільш точну диференційовку часовим проміжкам дають кінетичні та слухові відчуття, тобто ті, що пов'язані саме з суцесивною формою сприйняття інформації, а не з симультанною [7; 8].

Оскільки стаття має прикладний ухил, ми зосередилися виключно на сприйнятті часу людиною у стані неспання і свідомо не розглядаємо особливості в інших станах: під час фази швидкого сну, під гіпнозом, під впливом депривації сну, під впливом хімічних та фізичних чинників, тощо.

У філософії час – це характеристика послідовності подій чи зміна станів об'єктів у зовнішній дійсності. У фізиці І. Ньютона час є «абсолютним» і розуміється як об'єктивна ні від чого незалежна сутність, яка є безперечною і безкінечною. Тоді як А. Ейнштейн показав «відносність» часу, а також те, що простір і час не є принципово відмінними аспектами природи. У кожній науці існує своє розуміння часу, тому зустрічаємо уточнення: фізичний, біологічний, соціальний, історичний та психологічний час [4].

Психологічний час істотно відрізняється від об'єктивного/хронологічного. Кожній людині притаманне індивідуальне особливосте сприйняття часу, яке суб'єктивно описується різними характеристиками [6; 9]. Психологічний час передбачає багаторівневу систему відображення змін внутрішнього стану організму, що проявляється як однонаправленими, так і циклічними трансформаціями. Проблематикою психологічного часу займалися такі вчені, як К. Левін, П. Фрессу, Ж. Піаже, Е.І. Головаха, С.Л. Рубинштейн, Б.Г. Ананьев, В.А. Москвін, Б.І. Цуканов, О.Р. Лурія, С.Д. Максименко та інші.

У психології форми відображення/відчуття часу розглядається через призму

нейронних мереж, які до цього причетні й умовно поділяють три рівні організації (психофізіологічний, особистісний і соціальний).

Психофізіологічний час пов'язаний з різними системами відліку часу в організмі: з перебігом метаболічних процесів, циклічних процесів в організмі (серцеві скорочення, дихальний цикл, місячні цикли в жінок), циклічних змін у довкіллі (добовий ритм, зміна сезонів), зміною у довкіллі температури, вологості, рівня шуму, а також культурно-цивілізаційні спотворення (септадіанний ритм та інші режими, пов'язані з роботою). Гіпофіз через управління гуморальною системою часто розглядають як «біологічний годинник». Супрахізматичні ядра гіпоталамуса відповідальні за циркадний ритм. Гіпокамп пов'язаний із запуском механізму відліку часу, тобто доречній актуалізації певної дії в часі.

Існує переконання, що оцінка часу здійснюється двома принципово відмінними нейронними механізмами. Перший пов'язаний з специфікою утворення умовних рефлексів на час. Це стосується коротких інтервалів до 2 с., за П. Фрессу та Ж. Піаже, а за даними решта дослідників – до 10 с. («перцепції часу») [7; 8]. У різних психічних станах та при різних психологічних/когнітивних подіях у довкіллі перцепція часу змінюється.

При інтервалі понад 10 с. причетний другий механізм, пов'язаний з реконструкцією подій минулого (пам'ять) і дозволяє виявити відмінності та динаміку змін між минулими і актуальним станом як об'єктів поза організмом, так і самого організму. Тому для відтворення тривалості інтервалів часу застосовуються суб'єктивні, індивідуальні часові еталони, для актуалізації яких необхідне залучення довготривалої пам'яті, мислення та уяви [2].

Особистісний час розглядається як комплекс компоненті когнітивних, афективних та поведінкових особливостей переживання плинності часу – екзистенційні проблеми буття особистості. Саме в особистісному часі існує окремий характер перспективного і ретроспективного сприйняття об'єктивного

часу.

Когнітивний компонент – це наявність «часової перспективи», пов'язаної з образом «Я». Найбільший внесок робить передньо-асоціативні відділи лівої півкулі мозку. До когнітивних компонентів відносять здатність бачити особистістю себе на континуумі минуле-теперішнє-майбутнє, прогностична здатність події в майбутньому на основі свого досвіду, систему уявлення про природу часу (час існує чи це всього на всього людська ілюзія споглядання змін; час кінечний чи безмежний; час рівномірно протікає чи ні; час лінійний, синусоїдальний, круговий, спіральний тощо) [1; 6; 10]. Це все відображається у зчасовленні мови – наявність у мові минулого, теперішнього і майбутнього. У випадку несформованості/втрати «часової перспективи» мова є знечасовленою – використання прийменників «до» і «після» для означення часових відношень.

Афективний компонент відображає ставлення (позитивне, нейтральне, негативне) до окремих періодів часу (минулий, теперішній, майбутній) так і загалом; суб'єктивна оцінка швидкості перебігу часу (пролітає, тягнеться, стоїть на місці, не існує). Провідне місце у афективному компоненті належить лімбічній системі. Вживання депресантів (алкоголю) сповільнює суб'єктивне відчуття плину часу, стимуляторів (кофеїну) – прискорює, а галюциногенів (маріхуанни) – почергового сповільнення та прискорення. Тоді як при спогадах виникає зворотній ефект: при вживанні депресантів – недооцінка і амнезія, при вживанні стимуляторів – переоцінка, при вживанні галюциногенів – по-різному. При неврозі, заоханості, гіпоманіакальних станах чи після оргазму виникає втрата відчуття часу та недооцінка його. Тоді як при депресії сповільнюється плин часу або значно адекватніше сприймається час (так званий «депресивний реалізм»), аніж при гіпоманіакальних станах [7]. Збільшення концентрації допаміну та норадреналіну прискорюють сприйняття часу.

Поведінкові компоненти містять навички структурування часу, управління

сукцесивністю та тривалістю дій, симультанністю кількох справ, здатністю змінювати програми залежно від обставин часу. Центральне місце в поведінковому компоненті належить префронтальній корі мозку [2].

Варто додати, що зміни сприйняття особистістю часу в онтогенезі пов'язане із тим, що час сприймається через індивідуальну історію з реальними і надуманими подіями. Крім того сприйняття часу залежить від мотиваційної сфери, пам'яті, уваги та індивідуально-психологічних особливостей.

Соціальний час – це сукупність уявлень групи/суспільства про час. У нашому суспільстві час виконує роль синхронізатора всього суспільства, починаючи від організації доби і завершуючи річними циклами відмічання історично, культурно, ідеологічно значимих подій для суспільства – історична пам'ять нації. Оскільки біологічний ритм у нас становить 25 годин, а доба 24 години, то людству доводиться адаптуватися і використовувати засоби синхронізації (годинники, календарі, органайзери) та дотримуватися єдиної системи відліку часу. В основі соціального часу лежать біоритми, за які відповідальним є рептильний мозок. Соціальний час має циклічну структуру і виконує ще роль формування індивідуальних часових перспектив особистості в суспільстві [5]. Порушення датування важливих особистих і суспільно значимих подій свідчить про розлади довготривалої пам'яті в досліджуваного.

Мозкові механізми відображення часу та культурно-цивілізаційні відмінності розуміння простору і часу ще недостатньо вивчені, але є значущим елементом при оцінці вищих психічних функцій. Зокрема важливим є розуміння розташування часу відносно нашого тіла чи відносно явищ у просторі. У західній культурі прийнято вважати, що минуле знаходиться позаду нашого тіла (вислів: «Не оглядайся на минуле»), а майбутнє – попереду (вислів: «Все ще попереду»). А також рух часу здійснюється з ліва на право – це пов'язано з напрямком письма та координатами, діаграмами тощо. У австралійських

аборигенів час також має напрямок, але прив'язка здійснюється до руху Сонця, тобто частин Світу: Схід – це минуле, а Захід – майбутнє, а не зліва направо чи навпаки. Все залежить як розташований індивід відносно руху Сонця. Ця культурна відмінність чітко проявляється у жестах і виконанні нейропсихологічних проб на розташування предметів у правильній послідовності (зображення дитини, юної особи та в похилому віці; пори року).

Більшість людей західної культури сприймає час однонаправлено та існує переконання, що в минулому знаходиться причина для теперішнього, а в теперішньому формуються причини і події для майбутнього. Хоча у цій моделі теперішнє уявляється як мить, що дуже швидко минає і виникає відчуття хронічного браку часу [10; 11].

Зараз в нашій культурі присутнє лівопівкульне розуміння часу – здійснюється абстрактний відлік об'єктивного часу через знакову систему чисел. Права півкуля здійснює безпосередній суб'єктивний відлік поточного часу і це часове уявлення має невербальний характер і пов'язане з індивідуальним досвідом. Напевно через це лівші, на відміну від правшів та амбідекстрій, гірше виконують проби на відтворення тривалості демонстрації стимулів.

Проте ще донедавна в українців час мав образну прив'язку, яка тісно пов'язувалася з власним світоглядом/віруванням та орієнтацією на Сонце. У назвах місяців збереглася образність – правопівкульне розуміння часу. В українській культурі структура часу є хвилеподібною (синусоїдальною) та коловою (циклічною), що відображено в назвах національних одиниць відліку часу «хвилина» і «година». Хоча нейропсихологія опирається на культурну складову при дослідженні нейропсихологічних факторів, вважаємо, що дане питання є предметом поглибленого вивчення етнопсихології.

За даними Н.Н. Брагіна та Т.А. Доброхотова, індивіди з домінуючою лівою півкулею мають орієнтацію на майбутнє, а особи з домінантою у правій півкулі

орієнтовані на теперішнє і минуле [3]. Ці дані дають підстави припустити про зв'язок між особливостями латералізації та формуванням часової перспективи.

Існують, добре відомі нам, спотворення оцінки тривалості часу, зокрема, спотворення відстанню (ефект Каппа), коли кілька лампочок розташовані на різній відстані один від одного і їх включають через ідентичні проміжки часу, при цьому виникає враження, що лампочки, які розташовані ближче одна до одної, вмикаються швидше, ніж ті, між якими відстані більші.

У повсякденному житті короткі інтервали часу переоцінюються, а тривалі недооцінюються. При високій інтрапсихічній активності, що вимагає високої зосередженості на когнітивних процесах – час протікає швидко. Період наповнений враженнями сприймається як швидкоплинний, проте спогади про нього тривалі. При інформаційній деривації перебіг часу сприймається тягучим, але спогади про нього короткі. Проміжок часу наповнений позитивними емоціями протікає швидше, негативними – повільно. У екстремальних ситуаціях виникає ілюзія надто повільного перебігу часу і це пов'язане із запам'ятовуванням великої кількості інформації.

Важливим чинником впливу на часову перцепцію є обставини контексту, в якому перебуває індивід, а також від діяльності, яку він у даний момент здійснює. За даними S.O. Margolies та L.E. Crawford, якщо індивід чогось очікує, то час плине у напрямку до нього, якщо ні, то час сприймається як деякий простір, крізь який доводиться пробиратися і в якому необхідно досягти певного місця. Для демонстрації цього явища когнітивного спотворення визначення напрямку руху часу наводять приклад. Досліджуваному задають питання: «Уявіть, що ваш колега говорить: Наступне суботнє засідання було перенесене на два дні вперед. Коли відбудеться зустріч?». Виявилось, що відповідь залежить від індивідуального відношення до часу. Відповідь: «у четвер» переважно отримують від індивідів у яких присутнє сприйняття плину часу у

напрямку до себе, а також від тих хто перебуває у русі вперед, наприклад у потязі. Відповідь: «у понеділок» свідчить, що індивід сприймає час як певний простір, в якому пересувається, а також ті, хто припинив рух (вийшов з потяга) [12].

Інше спотворення перцепції часу пов'язане з новизною і рутинною. Суб'єктивно новий шлях (територія, нова дія) сприймається як тривалий, а згодом, коли вже стає відомим, – сприймається в часі коротшим. Це явище пояснює С. Hammond тим, що індивіду не відомо відстані нової дистанції і оцінює її через сукупність нових спогадів та вражень [11]. Відчуття завмирання часу – хроностазис, виникає тоді, коли індивід зіштовхується з принципово новим явищем/задачею, і на секунду час наче завмирає через фокусування уваги.

Модальність сприйняття також має свої особливості спотворення інтервалів часу. При однаковій тривалості зорові стимули суб'єктивно сприймаються більш тривалими, ніж слухові, а інтервали обмежені високими звуками сприймаються більш довгими, ніж інтервали обмежені низькими звуками [8].

Крім того є гендерні та вікові особливості. Чоловіки схильні до більшої актуалізації майбутнього, особливо вражень, тоді як жінки – до минулого і прагнуть до певної історії (сюжету подій). Діти до 6 років здатні точно відмірювати короткі інтервали часу, але через вікову гіперактивність словесно переоцінювати у десятки разів. Для дітей час тече значно повільніше. Адекватна оцінка часу формується у віці 15 років. У старшому віці виникає суб'єктивне враження прискорення перебігу часу. При інволюційних деменціях відбувається недооцінка часу при відтворенні інтервалів часу. Неправильне відображення часу тут пов'язане із зорово-просторовим дефіцитом (втрата розуміння символів циферблату годинника) [6-8; 10].

У нашому дослідженні взяло участь 50 осіб чоловічої статі віком від 18-45 років, які були учасниками АТО (25 добровольці першої і другої хвили, 25 воїнів

Збройних сил України та інших формувань з першої та другої лінії оборони). Ця вибірка формувалася під час волонтерської психологічної допомоги учасникам АТО, які перебували на реабілітації, так і з тих, хто сам звернувся або привели рідні/близькі через порушення ресоціалізації до мирного життя.

Першим етапом дослідження була клінічна бесіда, збір анамнестичних даних та спостереження. Другий етап вивчення латеральних переваг досліджуваних: моторної асиметрії (функціональна асиметрія кінцівок і тіла), сенсорної асиметрії (функціональна слухово-мовна асиметрія, функціональна зорова асиметрія). Для цього використано методику дослідження латеральної організації (Е.Д. Хомская, І.В. Єфімова) та за потреби для уточнення використовувалися інші методики [2].

Третій етап – це, власне, нейропсихологічне дослідження сформованою нами нейропсихологічною батареєю. Нейропсихологічне дослідження сприйняття (тактильні і соматогностичної функції, зоровий гнозис, слуховий гнозис, нюховий гнозис), рухових функцій (кінестетичний, кінетичний, просторовий праксис), стану мозочка (ходьба, утримання рівноваги, координація рухів кінцівок), уваги (об'єм, стійкість), мовних функцій (розуміння складних логіко-граматичних конструкцій, читання в голос, читання мовчазне (швидкісне), письмо під диктовку та самостійне, лічба (елементарна, автоматизована, серійна, потрійна), інтелектуальних процесів (аналіз, синтез, пам'ять), формування понять (визначення понять, порівняння понять, встановлення відношень, підбір понять, вербальні аналогії, виключення зайвого, пошук істотних ознак, асоціативний експеримент, обмежений потік асоціацій), дискурсивного мислення (продовження числового ряду, рішення арифметичних задач, заповнення математичного матеріалу, розуміння умов задач, рішення силогічних задач), когнітивних спотворень (через нестачу інформації, надмір інформації, відсутності сенсу, особливостей пам'яті), емоційної сфери (сприйняття

емоційного тону сюжету, сприйняття емоційного тону розповідей, метод вільних асоціацій, методика вивчення співпереживання) [2]. Свідомо було знехтувано деякими нейропсихологічними пробами, які містили явний чи потенційний ефект тригера для загострення посттравматичних стресових розладів.

Під час бесіди було встановлено добродушний контакт з досліджуваним, сформовано довірливі відносини і показано готовність допомогти при труднощах; тезисно було проінформовано мету, завдання дослідження і зацікавлено ветеранів до нейропсихологічного дослідження; зібрано скарги та анамнестичні дані; досліджено орієнтацію у власній особистості, просторі та часі, критичне ставлення до набутих психічних та тілесних травм на війні.

Представники добровольчих батальйонів першої і другої хвилі перебували на найгарячіших ділянках оборони і брали участь у найзапекліших боях та котлах. Характерним є флешбеки в стані неспання, нічні автоматизми, адиктивна поведінка, відсутність почуття провини, акцентуйоване почуття справедливості, виражена інструментальна агресивність. Через аксіологічний ухил світогляду у ветеранів присутня конфліктність із суспільством через його консерватизм, відповідний сучасним реаліям буття світогляд та такі девіантні тенденції в суспільстві, як лицемірство, жадоба і розпушта. Часті супутні захворювання опорно-рухового апарату та внутрішніх органів, які набулі на війні.

Представники ЗСУ з другої лінії оборони здебільшого мали проблеми внаслідок контузій, нічні автоматизми пошуку власної зброї та посттравматичний стресовий розлад, диз'юнктивні тенденції у міжособистісних відносинах. У воїнів з першої лінії оборони виявлено найбільше психічних розладів, особливо у тих, хто був без ротації два роки на передовій. Це нічні автоматизми пошуку ворога і його нейтралізації, сновидіння із жахами та ситуаціями з війни (бойовий стрес), флешбеки у стані неспання, адиктивна поведінка, неспокій пов'язаний з минулим, почуття провини, психосоматичні розлади. Часто зустрічалися

замкнутість та протестність через нерозуміння цивільними особами розширення їхнього світогляду внаслідок здобутого життєвого досвіду на визвольній війні. Нерідкістю були супутні захворювання опорно-рухового апарату та внутрішніх органів, які виникли на війні.

Характерним для всіх груп є загострене почуття справедливості, патріотизму та гуманності, особливо серед добровольців. А також характерним для всіх груп є високий рівень адаптації, легкості у засвоєнні нового досвіду та сприйняття відмінних світоглядів.

При спостереженні здійснювали фіксацію адекватності поведінки під час дослідження; виявляли рівень мотивації та зацікавленості в дослідженні; виявляли характер помилок під час дослідження і ставлення до успіху і невдачі при виконанні завдань; фіксували динамічні параметри (швидкісні характеристики) діяльності досліджуваних.

У табл. 1 представлено як часто зустрічаються психічні порушення, деякі нейропсихологічні відмінності та інші особливості ветеранів, які поділені на дві групи: добровольці та воїни ЗСУ.

Таблиця 1

Порівняння характеристик, психічних порушень та нейропсихологічних відмінностей досліджуваних груп ветеранів

<i>Характеристики, психічні порушення та нейропсихологічні особливості</i>	<i>Добровольці</i>	<i>Призовники, контрактники ЗСУ</i>
Порушення структури сну, нічні жахи, сомнамбулізм	3	12
Хороший та задовільний рівень адаптації	12	2
Безпорадність у вирішенні наслідків	3	25

війни		
Конструктивна агресія	25	6
Депресивні настрої	2	22
Суїцидальні поведінка	1	19
Почуття провини за скоєне	2	21
Почуття провини, що вижив, а побратими не змогли	25	18
Посттравматичний стресовий розлад	3	23
Диз'юнктивні відносини з суспільством	25	22
Латеральний профіль	Правші 17 Лівші 7 Амібдекстр 1	Правші 21 Лівші 3 Амібдекстр 1
Орієнтація на минуле	1	22
Орієнтація на теперішнє	4	1
Орієнтація на майбутнє	20	2
Знечасовлена мова	5	25
Порушення фактору початку дії	4	23
Знижена здатності планування діяльності в часі	5	21
Психогенна амнезія щодо психотравмуючих подій	2	13
Настороженість до небезпеки	6	25
Ослаблення короткочасної пам'яті	2	17
Присвоєння чужих спогадів	0	1

Якщо б вибірки були репрезентативні, то без застосування статистичного аналізу очевидно, що ветерани з добровольчих батальйонів більш стресостійкі, ніж ветерани зі ЗСУ.

З двох груп можна сформувати кластер з 30 осіб із порушенням часової перспективи. Для якого характерним є знечасовленість мови, яка проявлялася відсутністю у мові слів «у майбутньому», «у минулому», а особиста біографія поділена на дві частини «до війни» і «після війни». Часто використовується фраза «у попередньому житті я був...», яка означає «у минулому до війни я був ...». Ветерани з цього кластеру перебувають в інтервалі часу «після війни», структуру якого описують як в'яло лінійно текучий, безмірний аморфний простір без майбутнього. Через флешбеки, підвищену тривожність, порушену структуру снує внаслідок нічних жахів є розлади циркадного ритму. Важко сказати, чи переоцінюють ветерани, чи недооцінюють часову ретроспективу війни через те, що сам період війни, який сповнений психотравматичними подіями, намагаються свідомо забути і використовують для цього будь-які психологічні механізми захисту та уникнення тригерів. Рух часу прив'язаний до тіла: майбутнє попереду, а минуле позаду. Через нерозуміння їхніх проблем людьми, які не були на передовій, розраду знаходять у спілкуванні з тваринами (коти, собаки, птахи) та у різноманітній девіантній діяльності, починаючи від алкоголізму аж до ризикоголізму. При збереженні довготривалої пам'яті «зникає соціальний час». Притаманними є депресивні настрої, суїцидальна поведінка. Притаманні ветеранам фундаментальна когнітивна помилка, когнітивна помилка атрибуції та переконання, що неможливо повернути втрачене відчуття щастя і структуру свого образу «Я», які були до війни. Серед нейропсихологічних особливостей – це порушення запуску механізму відліку часу, який дозволяє організму здійснювати адекватні в часовому інтервалу еферентні відповіді; ослаблення короткочасної пам'яті; знижена здатності планування діяльності в часі,

зменшений об'єм уваги, незначне збіднення мови. Поряд з цим, що виглядає парадоксально, хороше відтворення коротких часових інтервалів, відмінна орієнтація в просторі і хороша стійкість уваги. Характерним є велика мотивація позбутися психологічних проблем, отриманих на війні та відчуття втрачений стан щастя. Також було виявлено високу критичність мислення, просоціальну спрямованість, емпатійність і хорошу нейропластичність.

Висновки. Для ветеранів надзвичайно важливим є актуалізація моделі майбутнього в мирному житті, яка можлива при сприйнятті соціального часу, сформованій часовій перспективі та нормальному психофізіологічному часі.

На основі нейропсихологічного аналізу можна припустити, що гіперактивація правої півкулі інгібує передньо-асоціативні відділи лівої півкулі мозку, а також слабкість гіпокампу і гіперактивність мигдалин призводять до порушення формування часової перспективи і зникнення відчуття звичної плинності часу.

Хороша орієнтація ветеранів у просторі дозволить формуванню часової перспективи на основі просторового гнозису, а повернення соціального часу стане першим кроком до ресоціалізації. Зчасовлення мови та корекція когнітивних спотворень можна досягти завдяки збереженій здатності розуміння складних логіко-граматичних конструкцій. Знижена здатності планування діяльності в часі має вторинний характер і скоректується тренінгом по тайм-менеджменту. Зсув активності з правої півкулі у ліву та зниження тривожності можна буде досягти світськими медитаціями у рамках когнітивно-біхевіоріальної психотерапії.

Для зменшення психологічних наслідків війни, мабуть доцільно постійно здійснювати контроль бойового стресу в зоні АТО і проводити ранню профілактику посттравматичних стресових розладів.

Для зменшення диз'юнктивних тенденцій між ветеранами і суспільством, варто серед населення проводити просвітницьку роботу про психологічні особливості

ветеранів, які захищають нашу країну.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. Т.1. М.: Педагогика. 1980. 230 с.
2. Бизюк А.П. Компендиум методов нейропсихологического исследования. Методическое пособие. – СПб.: Речь, 2005. – 400с.
3. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Медицина, 1988. — 240 с
4. Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени// Категории материалистической диалектики в психологии./ Под ред. Л. И. Анциферовой. М.: "Наука" 1988. С. 199-215.
5. Забелина Е.В., Смирнов М.Г., Честюнина Ю.В. Психологическое время личности в условиях глобализации: постановка проблемы // Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн. 2016. № 9(27). URL: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/3607> (дата обращения: 28.08.2017).
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості.: - К.: КММ, 2006, -240с.
7. Москвин В.А. Межполушарные отношения и проблема индивидуальных различий (Монография). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. 175 с.
8. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. Вып. VI. М.: "Прогресс", 1978. С. 88-135.
9. Цуканов Б.И. Время в психике человека: Монография. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с
10. Шабарова З.А. Особенности психологического времени у лиц с различными способами самореализации. Автореф. дис. канд. психол. наук. - Киев, 1990. – 16 с.
11. Hammond C. Time Warped: Unlocking the Mysteries of Time Perception. -

New York: Harper Perennial, 2012 –344 p.

12. Margolies S.O., Crawford L.E. Event valence and spatial metaphors of time //Cognition and Emotion: Vol. 22, Issue 7, 2008. P 1401–1414.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Ananyev B.G. Izbrannyye psikhologicheskkiye trudy. T.1. M.: Pedagogika. 1980. 230 s.
2. Bizyuk A.P. Kompendium metodov neyropsikhologicheskogo issledovaniya. Metodicheskoye posobiye. – SPb.: Rech. 2005. – 400s.
3. Bragina N. N.. Dobrokhotova T. A. Funktsionalnyye asimmetrii cheloveka. – 2-e izd. pererab. i dop. – M.: Meditsina. 1988. – 240 s.
4. Golovakha E.I., Kronik A.A. Ponyatiye psikhologicheskogo vremeni// Kategorii materialisticheskoy dialektiki v psikhologii./ Pod red. L. I. Antsiferovoy. M.: “Nauka” 1988. S. 199–215.
5. Zabelina E.V., Smirnov M.G., Chestyunina Yu.V. Psikhologicheskoye vremya lichnosti v usloviyakh globalizatsii: postanovka problemy // Universum: Psikhologiya i obrazovaniye : elektron. nauchn. zhurn. 2016. № 9(27). URL: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/3607> (data obrashcheniya: 28.08.2017).
6. Maksymenko S.D. Heneza zdiisnennia osobystosti.: – K.: KMM, 2006, –240s.
7. Moskvina V.A. Mezhpolusharnyye otnosheniya i problema individualnykh razlichiy (Monografiya). – M.: Izd-vo Mosk. un-ta. 2002. 175 s.
8. Fress P., Piazhe Zh. Eksperimentalnaya psikhologiya. Vyp. VI. M.: “Progress”. 1978. S. 88–135.
9. Tsukanov B.I. Vremya v psikhike cheloveka: Monografiya. – Odessa: Astroprint. 2000. – 220 s.
10. Shabarova Z.A. Osobennosti psikhologicheskogo vremeni u lits s razlichnymi sposobami samorealizatsii. Avtoref. dis. kand. psikhol. nauk. - Kiyev.

1990. – 16 s.

11. Hammond S. Time Warped: Unlocking the Mysteries of Time Perception. - New York: Harper Perennial, 2012 –344 p.

12. Margolies S.O., Crawford L.E. Event valence and spatial metaphors of time // Cognition and Emotion: Vol. 22, Issue 7, 2008. P 1401–1414.

Tkach, B.M. Peculiarities of time perspective of antiterrorist operation participants. *The article highlights the peculiarities of time perspective of antiterrorist operation participants. The contemporary human understanding of time is considered.*

Three levels of psychological time organization are revealed: psychophysiological, personal and social. As for psychophysiological time, the brain mechanisms of time perception and timing of short and long time intervals are highlighted. As for personal time, cognitive, affective and behavioural components are described. Particular attention is paid to time perspective, which is closely related to self-image and is an integral part of the cognitive component of personal time. As for social time, the civilization-cultural aspects of time understanding by society are shown.

Distortions of time perception in norm and in pathology are discussed. Age and gender peculiarities of time perception are revealed.

The reasons of absence at combat veterans of a model for their future in a peaceful life and neuropsychological mechanisms of time perspective violations are investigated. It is extremely important for combat veterans to create a model of their future in a peaceful life, which is possible at social time perception, formed current time perspective and normal psychophysiological time. Hyper-activation of the right brain hemisphere inhibits the anterior-associative parts of the left hemisphere; in addition weakness of the hippocampus and hyperactivity of the tonsils lead to violations of time perspective formation and disappearance of the sense of usual fluidity of time.

On the basis of the neuropsychological research, a set of approaches for clinical and psychological intervention is presented and recommendations for further improvement of combat veterans re-socialization are proposed.

Key words: *perception of time, posttraumatic stress conditions, brain dysfunction, biorhythmology, neuropsychology.*

Відомості про автора

Ткач Богдан Миколайович, кандидат психологічних наук, докторант Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Tkach, Bohdan Mykolayovych, PhD of Psychology, person working for doctor's degree of Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine, Kyiv.

E-mail: k@ukr.net

УДК 159.9+316.6

Філоненко Л.А.

МОТИВИ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ДЕВІАНТІВ

Філоненко Л.А. Мотиви асоціальної поведінки підлітків-девіантів. *У статті висвітлено проблему адаптації підлітків до сучасного соціокультурного середовища. Зокрема вказано, що поведінка підлітків, що відхиляється від соціальної норми та має ознаки девіантності, вимагає до себе інтегрального підходу з урахуванням психологічних, соціальних та особистісних факторів.*

Розглянуто загальнонаукові підходи до опису мотиваційної сфери особистості. Проаналізовано низку поведінкових стереотипних реакцій, що властиві підліткам, які вчиняють асоціальні та антигромадські вчинки.

Виявлено особливості мотивів підлітків-девіантів, що провокують їх до асоціальної поведінки. Це, зокрема, бажання отримати підтримку, схвалення, позитивні емоційні переживання та уникнути осуду, особливо групового, вираженого гніву, фізичного покарання, погроз у відповідному середовищі;